

Demirağ Anadolu'sunda ocuk/ocukluk Temsilleri zerine¹

S. Gökhan TİRYAKİ²

Keywords: Life Course, Childhood, Iconography, Iron Age, Anatolia

Together with the sex, gender and life course studies the evaluation of childhood has been a growing interest among the archaeologists in the last few decades. These studies have explored diverse aspects of childhood such as education, work, socialization, experience of religion etc. through the archaeological, art historical and philological data to advance our understanding of childhood in antiquity. Hence, the present work joins to the current studies by focusing on the Anatolian cultural sphere of pre-persian Iron Age in terms of visual records of children that have remained untouched up to date. In this general frame, it has been argued in here that the representations of children gathered from various parts of the region have great potential to enrich our understanding on the cultural construction of childhood in Anatolia.

Anahtar Kelimeler: Yaşam Seyri, ocukluk, İkonografi, Demir ağ, Anadolu

Cinsiyet, toplumsal cinsiyet ve yaşam seyri araştırmaları gibi çocukluk arkeolojisi de getiğimiz birkaç on-yl içerisinde arkeologlar arasında dinamik bir araştırma sahasının filizlenmesine olanak sundu. Bu araştırmalar, arkeolojik, sanat tarihsel ve filolojik veriler aracılığıyla çocukluk mefhumuna odaklanarak eğitim, sosyalleşme, işgücü, dinsel yaşam gibi toplumsal alanın farklı kesitlerinde çocukların topluma katılım biçimlerine dair hali hazırda ki bilgilerimizin misliyle artmasını mümkün kıldılar. Sunulan alışma buğüne değin ihmal edilmiş olan Demir ağ Anadolu'sunun Pers-Öncesi dönemine ait görsel kayıtlar aracılığıyla söz konusu araştırma birikimine eklemlenmektedir. Burada, erken ı. binyıl Anadolu'sunun belli başlı sanat merkezlerinde açığa çıkarılmış farklı türdeki tasvir taşıyıcılar çocukluk temsilleri bağlamında bir araya getirilerek analiz edilmiştir.

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 25.03.2019; Kabul Tarihi: 16.04.2019.

² S.Gökhan TİRYAKİ, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Dumlupınar Yerleşkesi, TR 07058 ANTALYA; gtiryakiakdeniz.edu.tr; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5946-4369>.

Philippe Ariès'in *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Çocukluğun Çağları: Aile Yaşamının Sosyal Tarihi) adlı incelemesi çocukluk mefhumunu tarih araştırmalarının konusu haline getiren ilk çalışma oldu. Ariès burada, yazılı kaynaklar yanında sanat tarihsel verilere de odaklanarak çocukluğun değişmez bir olgu olduğu konusundaki geleneksel varsayımları reddetmiş ve endüstri öncesi toplumlarda çocukluk kavramının bulunmadığını ileri sürmüştü. Ariès'e göre, hem çocuk ve yetişkin dünyalarını birbirinden ayıran *paideia* kavramı hem de sanatın çocuk morfolojisine olan yatkınlığı nedeniyle "Hellenistik" kültür bu genellemenin dışında konumlanmalıydı (Ariès 1962: 34, 411-412).

Geçtiğimiz birkaç on yıl içerisinde, farklı disiplinlerde yetişen uzmanların antik kayıtlara yönelik ilgisi Ph. Ariès ile başlayıp L. Pollock ve L. de Mause ile genişleyen araştırma birikiminin arkeoloji gündeminde de kendisine yer bulmasına olanak sağladı (Cohen 2007: 6-8; Grubbs – Parkin 2013: 1-3; Coşkunsu 2015: 8-9; Crawford – Hadley – Shepherd 2018: 3-5; Harrington 2018: 532-533). Bu süreç içerisinde, Avrupa merkezli tarih yazımı Yunan sanatı özelinde çocukluk temsillerine ilişkin kapsamlı kataloglar ve el kitapları hazırlarken çalışmalarını Anadolu, İran, Mezopotamya ve Mısır'da sürdüren uzmanlar genelde toplumsal cinsiyet özeldeyse çocukluk arkeolojisi gibi spesifik alanlardaki gelişmeleri takip etmek konusunda istekli olmadılar (Harrington 2018; Garroway 2018: 2-3). Bu isteksizlik, çocuk ve çocukluk mefhumuna dönük araştırmaların klasik gelenekle sınırlı kalmasına ve ne zaman çocukluk tarihine atıf yapılsa bunun Yunan ve Roma dünyaları ile sınırlı kaldığının varsayılmasına neden oldu.

Sunulan çalışma, Demirçığ Anadolu'sunun Pers öncesi kültür-sanat merkezlerinde üretilen tasvir repertuarına odaklanarak 1. Binyıl kültürel ve toplumsal hayatında çocuk ve çocukluk mefhumunun bulunduğu ve yontu sanatçıların çocukluk morfolojisine sadık kalarak bu kavramsal altlığı görsel sanatlara başarıyla taşıdıklarını iddia etmektedir.

Fig. 1

Bu bağlamda metnin ilk bölümünde çocukluk tarihine dönük arkeolojik araştırmalar ve yöneme ilişkin genel bir çerçeve sunulmuştur. *Malzeme, buluntu yeri ve kronoloji* ayırımında, araştırmaya konu olan eserler kısaca tanıtılmış ve ardından yazılı kaynaklar ve görsel kayıtlar aracılığıyla çocukluk çağının farklı evrelerine dair bir taslak oluşturulmuştur. Çalışma, Anadolu'da çocuk ve çocukluk temsillerinin işlev, bağlam ve toplumsal alanda tesis edilen anlam çerçevesinde ele alantartışma ve onu izleyen kısa bir *değerlendirme* notuyla içeriksel bütünlüğünü tamamlamaktadır.

Çocukluk Arkeolojisi ve Temsil

Eskiçağ bilimlerinin farklı disiplinlerinde faaliyet gösteren uzmanlar kadın ve çocukları tarihsel alanının içerisine dâhil etmek konusunda başarılı olamadılar (Bahrani 2018: 29-66; Coşkunsu 2015: 1-16). Bu yönüyle, geçtiğimiz çeyrek asır bir yana bırakılacak olursa özellikle çocukların arkeolojik kayıtlardaki görünürlüğüne ihmal edilmiş bir araştırma sahası olarak günümüze ulaştığına tanık olunacaktır. Bunda, hiç kuşkusuz, çocukluk mefhumunun bebeklik ile ergenlik dönemleri arasındaki süreci kapsayan biyolojik bir olgu olarak ele alınması ve çocukların sürekli bir şimdiki zaman metaforu içerisine yerleştirilerek tarih-dışı bırakılmasının payı büyüktür (Gilchrist 2006: 88-91).

Feminist tarihçiler, bu eksikliği ilkin "Çocuklar Nerede ?" ve ardından "Çocuklar Nereye Gitti ?" sorularıyla ortaya koydular (Lillehammer 1989; Deverenski 1994; Kamp 2001). Arkeolojik, sanat tarihsel ve filolojik kayıtları hedef alan bu sorular, 1990'lı yıllarda farklı bölge ve tarihsel kesitlerde yaşamış olan çocuklara ait kanıtların görünür kılınmasını sağlamıştır. Bu araştırmalar aracılığıyla temin edilen nekrolojik buluntular, görsel kültür ürünleri, tarihsel kayıtlar ve oyun-oyuncaklar üzerine yapılan çalışmalar veri yetersizliğini ima eden gerekçeleri boşa çıkarırken çocukların iktisadi, zirai, dini ve sosyal yaşamda aktif bir şekilde topluma katıldıklarını belgelediler (Lillehammer 1989; 2018; Kamp 2001; 2015; Baxter 2008; 2015). Bununla birlikte, çocukluk arkeolojisiyle ilgilenen uzmanlar,

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

elde edilen verilerin değerlendirilme süreçlerinde geleneksel araştırma pratiklerinin dışına çıkarak sosyoloji, antropoloji ve tarih gibi disiplinlerdeki güncel teorik ve metodik yaklaşımları çalışmalarına taşıdılar. Bu olgu, en belirgin haliyle çocukluğu biyolojik belirlenim üzerinden kurgulayan evrenselci genellemelerin karşısına tarihsel-kültürel alanı ikame ediyor olmalarında belirginleşmektedir. Böylece tıpkı toplumsal cinsiyet ve/veya cinsiyet rolleri gibi çocuk/luk da salt biyolojik değil fakat zamana, mekâna ve kültüre göre değişen toplumsal bir inşa süreci olarak tanımlanıyordu (Lillehammer 1989: 89-91; Kamp 2001: 3-4). Nitekim 2000'li yılların ortalarından itibaren çocuk/luk mefhumuna odaklanan araştırmalar için iki temel unsur diğer alanların önüne geçiyordu. Onlardan ilki, "çocuk, genç, yaşlı" gibi kavramların gönderme yaptığı yaşam seyri algısının toplumsal-kültürel saikleri, ve diğeri ise buna bağlı olarak kimliklenme süreçlerinin berraklaştırılması oldu (Gilchrist 2006: 88-92; Hutson 2015: 54).

Netice itibarıyla, çoğu geçtiğimiz birkaç on yıl içerisinde yayılan araştırma birikiminin çocukluk ar-

keolojisi özelinde disiplinlerarası bir çalışma sahasını ortaya çıkardığı söylenebilmektedir. Nitekim bugün, çocukları tarihsel alanın etkin bir katılımcısı olarak görmeyen genellemelerin geçmişe ilişkin eksik –hatta kusurlu- bir bakış açısını beraberinde taşıyacağı konusunda kuşku bulunmuyor (Coşkunsu 2015; Lillehammer 2018).

Öte yandan sunulan çalışmanın da ilgi alanını oluşturan çocukluk temsilleri başlangıcından itibaren arkeologlar ve sanat tarihçiler için ilgi çekici bir araştırma konusu olmuştur. Bu ilgi *temsilin* kültürel düzeyde üretilmiş olması, dolayım-lama kabiliyeti ve nihayet

de yüklenmiş bulunduğu ideolojik arka-plan nedeniyle hâkim anlayışların/söylemlerin anlaşılmasına dönük çabalara katkı sunma potansiyelinden kaynaklanmaktaydı (Baxter 2008: 163-165). Buna karşın, çocuklara ilişkin görsel kanıtların bir araya getirilerek analiz edilmesi karmaşık bir dizi metodik sorunun aşılmasını da zorunlu kılmıştır. Onlar içerisinde, araştırmacının temsille kurduğu görsel ilişkiyi kişisel deneyim ve bakış açılarından bağımsızlaştıracak unsurların neler olabileceğiydi. Başka bir deyişle, temsil değeri taşıyan herhangi bir figürün, çocuk olarak tanımlanmasını mümkün kılacak sanat tarihsel kriterlere nasıl ulaşılabilir.

Fig. 5

J. Canby 1980'li yılların ikinci yarısına yayılan iki incelemesinde bu soruna odaklanmıştır (Canby 1986; 1989). İmparatorluk Dönemi Hitit yontuculuk Sanatı'nda tekrar eden kimi ikonografik unsurları takip ederek özeld Eski Anadolu genelde ise Yakındoğu'da çocukların yetişkinlerden ayrıştırılmasına olanak sunacak görsel kanıtların neler olabileceğini tartışma zeminine taşımaya denedi. Canby'e göre, figürlerin *boyutları ve beden oranları; saç stilleri, giysili ya da çıplak oluşları; taşıdıkları belirteçler* ve nihayetinde sahne düzenlemesi içerisindeki *konumları* Hitit yontu sanatçılarının kız ve oğlan çocukları yetişkinlerden ayırmak için kullandıkları belli başlı görsel unsurlarını oluşturmaktaydı (Canby 1986: 56 -59). Canby'in ikonografik analizlerinin sınanması ve sistematize edilerek araştırma birikimine eklenmesi Yunan (Beaumont 1994: 81-96); Etrüsk (Oakley 2013: 147-171) ve Roma Sanatı (Loven 2013: 302-321) üzerine yoğunlaşan uzmanların katkısıyla günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmalar, Arkaik Dönemden Geç Antik Çağ'a değin geniş bir tasvir repertuarını araştırma birikimine sundular. Bununla birlikte, onlar içerisinde, L. Beaumont'un çalışmaları yaşam seyri algısı ve/veya yaşlanma ve yaş olgularını tartışma zeminine çekiyor olması nedeniyle özel bir öneme sahiptir. Zira, Beaumont, Canby'den farklı olarak, klasik antikitede çocukluk çağı olarak tarif edilen dönemi geniş bir literatür taramasıyla ele almış ve temsil değeri kazanan çocukların yaş gruplarını belirlemeye çalışmıştı (Beaumont 1994: 92-93).

Nitekim, aşağıdaki incelemede söz konusu araştırma birikiminden faydalanılarak 1.Bin yıl Anadolu'suna ait çocuk temsilleri bir araya getirilmiş ve yetişkin olmayan kız ve oğlanların yaşam seyrine dair genel bir taslak sunulmaya çalışılmıştır.

Malzeme, Buluntu Yeri ve Kronoloji

Demirçağ Anadolu'suna ait görsel kayıtlar, Hitit ve Grek sanatı özelinde deneyimlenen araştırma birikiminin bugüne değin eksik kalmış bir parçasını teşkil ederler. Aslında bu olguyu pekiştirmek için, izleyen ayrımlarda sıklıkla atıfta bulunulacak olan Kargamış

Fig. 6a

Fig. 6b

Fig. 6c

minini içeren ana sahnedeki on iki figür, Yakınoğu ve Ege sanat tarihi açısından nadiren belgelenebilecek bir şekilde çocukluk, yetişkinlik ve yaşlılık çağındaki saray mensuplarını bir araya getirmektedir (Darga 1992: 265-271; Gilibert 2011: 47-49). Bununla birlikte, bu on iki figürden onu sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru yaş ve statülerine göre hiyerarşik düzende yerleştirilmiş çocukluk çağının değişik evrelerindeki modellere ayrılmıştır (Gilibert 2011: 49). Figürlerin önlerine yerleştirilen yazıt kartuşlarına göre bu çocukların dokuzunun isimleri şu şekildedir (Hawkins 2000: 124, Pl. 35): *Tuwarsais* (Fig. 1a); *İsikaritispas* (Fig. 1b); *Partinispas* (Fig. 1c); *Astitarhunzas* (Fig. 1d); *Malitispas* (Fig. 1e); *Yahilitispas* (Fig. 1f); *Halpawaris* (Fig. 1g); *Sikaras* (h-i [?]); *Kamanis* (Fig. 1j).

Kraliyet Burcu kabartmaları Demirçag Anadolu'sunda çocuk ve çocukluk mefhumuna dönük ikonografik bir araştırma için tekil bir nitelik taşımaz. Gerçekten de Yeni Hitit, Arami, Urartu, Frig, Likyave Milyas Bölgelerine ait yayınlanmış kataloglar gözden geçirilecek olursa, burada geniş ve kendi içerisinde çeşitlilikler sunan bir repertuarın bulunduğunu tespit edebilmek mümkündür. Bu yönüyle sunulan çalışma için farklı merkezlerde üretilmiş ya da açığa çıkarılmış yirmi iki tasvir taşıyıcı seçilmiştir. Bu repertuar, Kargamış,

Karatepe ve Ksanthos çıkışlı sekiz orthostat kabartması (Fig. 1-2, 5, 13-15); Sam'al ve Gurgum referanslı on bir dikmetaş (Fig. 3-4, 8-12, 18-20); Elmalı ile Boğazköy buluntusu üç serbest yontuculuk ürünü (Fig. 6-7, 18) ve son olarak bir adet Urartu tunç kemerden (Fig. 16) oluşmaktadır. Eserlere ait fişlerde, "küçük" ya da "çocuk" olarak tanımlanan otuz beş figür yetişkinlerden ayırtılmıştır. Giysi düzenlemesi, saç stili ve diğer ikonografik unsurlar bu figürlerini yirmi üçünün oğlan; onunun ise kız olarak tarif edilmesini sağlar. Bununla birlikte, Ksanthos Orthostatı (Fig. 5) ve Milyas/Antalya D (Fig. 7) örneklerinde tasvir taşıyıcıların korunum durumu nedeniyle cinsiyet belirlenememektedir.

Söz konusu tasvir taşıyıcılar içerisinde sadece Kargamış Kenti Kraliyet Burcu ve Maraş D/4'de (*Tarhunpiya* Steli) tasvir kuşağına eşlik eden açıklayıcı Luvice yazıtlar bulunmaktadır. Bu yazıtlar, Kraliyet Burcu kabartmalarının güvenilir bir şekilde MÖ 9. yüzyıl sonu ve 8. Yüzyıl başlarına yerleştirilmesini mümkün kılar (Hawkins 2000: 124) geri kalan örneklerin hemen hemen tümü stilistik analizler çerçevesinde MÖ 9-6. yüzyıllar arasına tarihlenmişlerdir. Bu bağlamda, Kraliyet Burcu'nun inşası sırasında yeniden kullanılan Kargamış F/5 MÖ erken 9. Yüzyıla inen tarihi ile repertuarın en erken örneğini teşkil eder (Gilibert 2011: 47). Zincirli ve Gurgum'daki steller (Bonatz 2000: 13-23) ile tunç kemer (Seidl 2009: 607) MÖ 9/8-7. yüzyıllar; Karatepe orthostatları MÖ 8./7. yüzyıl (Çambel-Özyar 2003: 141-144); Ksanthos (Borchhardt-Bleibtreu 2013: 278-279), Milyas (Işık 2000: 35) ve Boğazköy (Neumann 1983: 73-74) örneklerinin ise MÖ 7.-6. yüzyıllara yerleştirilmesi konusunda ortak bir eğilim bulunur.

Topluca ele alındığında, tasvir taşıyıcıların türü ve konularından bağımsız olarak temsil değeri kazanan figürlerin *giysi, saç kuaförü ve taşıdıkları nesnelere* ile *cinsiyet, boyut, duruş ve konumları* arasındaki farklılıklar ilk bakışta dikkati çeker. Yontu sanatçıları tarafından bilinçli bir şekilde görsel kültüre taşınan bu farklılıklar, -yetişkinlerce idealize edilmiş olsalar dahi-, çocukların kimlik, statü ve yaş kategorilerine dair açık göndermeler taşırlar. Bu yönüyle, Demirçağ Anadolu'suna ait tasvir repertuarı ikonografik analizlere karşılık verirler ve aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alındığı üzere çocuklarının gelişim süreçlerinin ilk çocukluk, ikinci çocukluk ya da ergenlik öncesi ve ergenlik dönemi olarak tarif edilmesine olanak sunarlar.

Fig. 7

İlk/ErkenÇocukluk (Fig. 1a-b, 2-4, 6b/c)

Takvime dayalı yaşlanma anlayışına ilişkin zihinsel yatınlıklarımıza klasik gelenekte bir karşılık aramanın faydasız bir çaba olacağı sıklıkla vurgulanır (Beaumont 1994: 81; Kamp 2001: 4; Cohen 2007: 1-3). Kuşkusuz bu olgu salt Yunan ve Roma dünyaları ile sınırlı değildir. Ön Asya'nın çağdaş diğer topluluklarında olduğu gibi Eski Anadolu'da da normatif yaş evreleri ve/veya yaş kümelerine dönük kronolojik bir yaşam anlayışı bulunmuyordu (Harris 2003: 3).

M. Stol, Sümer istihkak kayıtlarını takip ederek doğumu takip eden ilk üç ila beş yılın ilk çocukluk çağı olarak tarif edilebileceğini ortaya koymuştur (Stol 2016: 8). A. Brinkman ise Babil personel kayıtları aracılığıyla ilk çocukluk çağındaki çocukların emzirme ve süttten kesilme dönemleri olarak birbirinden ayrıldığını göstermiştir (Brinkman 1982: 2). Yazılı kaynaklarda yaşam seyrinin bu evresindeki çocukları betimleyen ifadeler zaman-üstü bir bağlam gösterir. Bebeğin doğum süreci, güçsüzlüğü, anneye bağımlılığı, ağlama nöbetleri ve/veya onları çevreleyen kötü ruhlar tekrar eden konular arasındadır (Harris 2003: 7-12; Beckman 2016). Çocuğu dizlerinin üstünde oturan anne/babanın mutlulukları ise gıptayla anlatılmakta, tanrılar katında övülmektedir.

Canby ve Beaumont'un ilk çocukluk çağındaki figürlerin temsil tarzına ilişkin ikonografik yaklaşımları paralellik gösterir. Buna göre, tümü ilgili tasvir kuşaklarındaki en küçük temsili oluşturur. Vücut ölçülerinde bariz kılınmış orantısızlıklar –iri baş, uzun gövde ve kısa bacaklar- çıplak betimlenmeleri ve cinsiyetlerinin nadiren vurgulanıyor oluşu karakteristiktir. Benzer şekilde, emzirilmek, kucakta ya da dizde taşınmak suretiyle daima yetişkin bir kadının gözetiminde bulunuyor olmaları da bu genel şablonun bir parçasını teşkil etmektedir (Canby 1986; Beaumont 1994).

Kargamış Kraliyet Burcu G/6-7 (Fig. 1a/b), KaratepeA/6 (Fig. 2), Maraş B/19-20 (Fig. 3-4); Ksanthos'daki Anne Çocuk ikilisi (Fig. 5); Antalya C ve D'de (Fig. 6a/c-7) izlenen figürler boyut, konum, duruş ve tasvir tarzları ile ilk çocukluk çağındaki kız ve oğlanlar için belirlenen ikonografik ayrımlara uyarlar.

Bu gruba ait örnekler, Kargamış G/6'daki

Fig. 8

tekil örnek dışında (Fig. 1b) kendilerini kucaklayan, elinden tutan, emziren/ omuzda taşıyan figürlerle fiziki temas halinde betimlenmişlerdir. Onlardan, Kargamış G/7'de Yariris'in yazıtta *Tuwarsaris* olarak tanıtılan oğlan çocuğu, bakıcının şalı altındadır ve açıkta kalan omuz, baş ve ayak kısımlarından anlaşıldığı kadarıyla çıplaktır. Literatüre Antalya C olarak giren fildişi yontucukta çocuklardan omuz üzerinde taşınanı *Tuwarsaris* ile koşut özellikler sergiler ve onun yaşıtı olmalıdır (Fig. 6b). Öte yandan, Maraş B/19'da kucakta (Fig. 3) ve B/20'de (Fig. 4) diz üzerinde oturan çocuklar aynı sahneyi paylaştıkları yetişkin kadınlarla eş biçimde giyinmişlerdir. Giysi düzenlemesi yanında, B/20'deki figürün gövdeye yaslı elinde taşınan iğ/öreke onların ilk çocukluk çağındaki kızları temsil ettiğini ortaya koymaktadır.

Fig. 9

Kargamış G/6 (Fig. 1b), Karatepe (Fig. 2) ve Antalya C'deki (Fig. 6c) çocuklar kendi ayaklarının üzerinde duruyor olmaları yanında giysi ve saç kuaförleriyle bu grubun diğer üyelerinden ayrılırlar. Onlardan *Isikaritis-pas* (Fig. 1b), orantısız vücut formu (iri baş, uzun üst ve kısa alt gövde), ensedeki saç tutamı dışında tüysüz çıplak vücudu, boynundan ve bileğinden sarkan takıları ile *Astiruwas* hanedanlığının en küçük mensubunu tanıtır (Hawkins 2000: 128-129). Vücut dokusundaki anormallikler ve kuşlu asaya yaslı biçimde temsili hareket kabiliyetine dair fiziki sorunlara işaret ediyor gibi görünse de çıplak betimi ve isminin hanedanlık üyesi diğer çocuklarla birlikte kaydedilmiş olması onun emekleme çağının sınırlarında bir erkek çocuğu olarak kabul edilmesini sağlamaktadır. Karatepe'de (Fig. 2) hurma ağacının altındaki çocuk hemen hemen *Isikatispas* ile aynı yaşlarda, yaşamının iki ile üçüncü yılları arasında –emekleme çağında- olması gereken bir oğlanı betimler (Garroway 2018: 96). Antalya C' de Maraş B/19-20 örneklerindeki gibi kendisine eşlik eden kadın ile eş kuşamlı fakat beline inen uzun saçlarıyla başı açık bir şekilde betimlenmiş bulunan kız çocuğu, kendi ayaklarının üzerinde duruyor oluşu ve vücut oranlaması ile yukarıdaki iki örnekle koşutluk sergiler.

İkinci Çocukluk (Fig. 1c-g, 8-17)

İlk çocukluk çağını izleyen yaşam evresindeki kız ve oğlanlar Eski Mezopotamya'da *suharu*, *mesheretu*, *suhartu*, *suhru* gibi farklı göndermelerle Hellas'da *isepais* sözcüğüyle işaret edilmişlerdir (Harris 2003: 170). M. Stol, Mezopotamya; L. Beaumont ise Grek

Fig. 10

yandan, çiftçi ve zanaatkâr ailelerindeki erkek çocukların baba meslekleriyle tanışmak suretiyle tarla ya da atölyelerde çalışarak ekonomik hayatın bir parçası haline geldiklerine ilişkin atıflar bulunur (Harris 2003: 20). Kız çocukları söz konusu olduğunda hane içi faaliyetler ön plana çıkmaktadır. Besin üretimi, çocuk bakımı, ev-tipi ya da tapınaklara ait dokuma atölyelerinde işçilik en çok zikredilen ekonomik faaliyetler arasında gelmektedir (Stol 2016: 339-341). Bununla birlikte, azımsanamayacak sayıda tablet yoksul ya da esir düşmüş ailelerin çocuklarına dair göndermelere sahiptir. Bu metinler, tutsak edilmiş ya da yokluk nedeniyle satışa çıkarılmış çocukları tanıtır ve işgücü olarak kullanımlarına göndermede bulunur (Harris 2003: 21-22). Son olarak, R. Harris, geniş bir külliyatı gözden geçirerek Eski Yakındoğu toplumlarında ergenlik öncesi kız ve oğlan çocuklarının cinsel açıdan saf ve temiz kabul edildiklerini ortaya koymuş; istismarınne tanrılar ne de toplumca uygun bulunduğu sonucuna varmıştır.

Gordion Tumulus P'de açığa çıkarılan *oyuncaklar* (Liebhart-Stephens 2016: 29-40) ve Yakındoğu'nun diğer bölgelerinden temin edilen türdeş buluntu grupları çocukların içinde yaşadıkları kültürel ve sosyal ortama adaptasyon biçimlerini yansıtan arkeolojik kanıtları oluşturmaktadır (Hübner 1992: 134-148). Nitekim, J. Canby ve L. Beaumont'un görsel kayıtları ele alan incelemeleri bu olguyu tasdik eder. Bu yönüyle, giysi düzenlemeleri, taşınan oyuncaklar ve çocukların içinde bulunduğu fiziki ortamlardaki dönüşümlerin belli başlı ikonografik ayrımları oluşturduğunu göstermektedirler.

Eldeki tasvir repertuarı içerisinde bu gruba dâhil olan figürler, konum, duruş ve oranlama yanında giysi, saç kuaförü ve taşıdıkları nesnelere aracılığıyla ilk çocukluk evresindeki çocuklardan farklı özellikler gösterirler. İki, üç ya da daha çok figürden oluşan kompozisyonlar bu gruba dâhil olan eserler için ortaktır. Bu çoklu kompozisyonlarda, eğer sahne

literatüründen hareket ederek, yaşamının 3/5 ile onuncu yılları arasında bulunan çocukların bu gruba dâhil olduğunu göstermişlerdir (Stol 2016: 8; Beaumont 1994: 94).

Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, kız ve oğlan çocuklarının toplumsal alanla karşılaşmaları yaşamlarının bu evresinde belirginleşir. Tarihsel kayıtlar, kraliyete, varlıklı ailelere ya da saray ve tapınak yönetimlerindeki yüksek memuriyetlerde bulunan ailelere mensup oğlanlar içine gitimin öncelikli bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Harris 2003: 18). Öte

içerisinde bebeklik ya da emekleme çağında çocuklar bulunmuyorsa görsel anlatının boyut ve ölçek olarak en küçük figürünü oluştururlar(Fig. 8-18). Kamuya takdim sahnelerinde ardarda ya da karşılıklı (Fig. 1a-g); mezar kabartmalarında yetişkin bir kadın ile temas halinde ya da onun karşısında (Fig. 8-13); kült törenleri ve şölen sahnelerinde karşılıklı iki figürün ortasında (Fig.13-16); Boğazköy Kybelesi'nde (Fig. 17) ise merkezi figürün yanlarında *ayakta* dururken betimlenmişlerdir.

Fig. 11

Boğazköy Kybelesi'ne eşlik eden oğlanlar (Fig. 17) Karatepe B/1 (Fig. 2) örneğini andıran alın üstünde sonlanan yuvarlak başlık ile şort benzeri kısa don taşırlarken (Neumann 1983: 73; Roller 1999: 73, 77); geri kalan örneklerde yetişkin kadın ve erkeklerle koşutluk gösteren kısa kollu, yuvarlak ya da "v" yakaya sahip tek parça uzun giysi kuşanmışlardır. Kargamış G/5'de göğüs üzerinde birleşen çapraz formu bir aksesuar(Fig. 1c-g); Maraş B/18 (Fig. 11) ve D/4'de (Fig. 8) yaka süslemeleri bulunur. Saç kuaförü, kısa (Fig.1c-g, 10-11)ya da ense üzerinde toplanan bukleler şeklindedir (Fig. 8-9). Kız çocukları söz konusu olduğunda, çarşaf ve zıbından oluşan ikili giysi düzenlemesi tekrar eder (Fig.12). Yetişkin kadın temsillerinde olduğu gibi, çarşafın altında terlik benzeri alçak başlık kullanımı görülür (Fig. 12). Bununla birlikte, Karatepe A/27 (Fig. 14, *üst friz*) çarşaf taşıyor oluşu ve başını bone tarzı başlıkla kapatmış olması ile diğer örneklerden ayrılmaktadır (Çambel-Özyar 2003: 73).

Taşınan nesnelere söz konusu olduğunda kız ve oğlanlar arasındaki ayırım belirgindir. Oğlanlar, kamçılı topaç (Fig. 1c-g) ve aşık kemiği gibi yarışmaya dayalı oyun araçları (Fig. 8); kuş gibi evcil hayvanlar (Fig. 8, 10); yazı tahtası ve kalemi gibi eğitim sürecine dönük belirteçlerle donatılmışlardır (Fig. 8-9). Kızlarda ise iğ ve/veya öreke gibi doğrudan cinsiyet ya da hane içi ekonomiyle ilişkili görülebilecek araç-gereçler bulunur (Fig. 12-13). Bu örneklerin dışında kalan Kybele'nin refakatçileri(Fig. 17), Kargamış F/5 (Fig. 13) ve Karatepe A/27'de (Fig. 14, *alt friz*) çocuklar tarafından kullanılan araçlar farklı türdeki çalgılardan oluşur. Boğazköy, Kargamış ve Karatepe'de oğlanlar aulos, lyr, kaşık gibi enstrümanlar çalar ya da şarkı söylerler. Karatepe A/27 üst friz örneğindeki kız çocuğu tef çalarken (Fig. 14); tunç kemer üzerindeki olasılıkla el çırparak şarkı söylemektedir (Fig. 16). Karatepe B/1 üst frizde boş içki kâselerini taşıyan (Çambel-Özyar 2003: 98) oğlan çocuğu ise bu repertuar içerisinde tekil bir örnek oluşturmaktadır (Fig. 15).

Ergenlik Dönemi (Fig. 1h-j, 18-20)

A.Brinkman'ın, Orta Babil personel kayıtları üzerine gerçekleştirdiği analizler, ergenlik dönemindeki kız ve oğlanların hem yetişkinlerden hem de ergenlik öncesi çağdaki çocuklardan ayrı tutulduğunu ortaya koyar (Brinkman 1982: 2). M. Stol ve M. Roth istihkak kayıtlarında yirmi litre buğday hakkına sahip olan bu çocukların 10 ila 15 yaşları arasında

Fig. 12

olabileceğini not etmiştir (Stol 2016: 8; Roth 1987). Bununla birlikte, Eski Yakındoğu literatüründe çocukluktan ergenliğe ve/veya ergenlikten yetişkinliğe geçişi betimleyen kamusal ya da seramonik uygulamalara ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Başka bir deyişle, ergenlik çağını sonlandırarak bireyi çocukluktan yetişkinliğe taşıyan normların neler olduğu yeterince açık değildir (Harris 2003: 3). Yine de az sayıdaki yazılı kaynak bu sürecin kız ve erkek çocukları için farklılık gösterdiğini ortaya koyar. Nitekim, Yeni Babil kentsel ve Yeni Assur kırsalına ait evlilik sözleşmelerini analiz eden M. Roth, bu evredeki kız çocuklarının 12-14 yaşlarından itibaren evlenmek suretiyle yetişkin bir kadın olarak algılandıklarını gösterirken (Roth 1987: 737). Oğlan çocukları söz konusu olduğunda, *Shamshi-Adad*'ın oğlu *Yasmah-Adad*'a yazdığı sitem dolu mektup ergenlik ile yetişkinlik arasındaki kristalize alanı şeffaflaştırır. Bu mektupta, *Yasmah-Adad*, yalnız başına karar alma, evini idare edebilme, askerleri yönetme konularındaki zaafiyeti ile yerilmekte; “sakalsız”, “yetişkin olmayan” bir “genç” gibi davranmakla eleştirilmektedir¹. *Yasmah-Adad*'ın, babası tarafından azarlanan “erkekleşememe” hali, esas itibarıyla, Eski Yakındoğu’da erkeklik mefhumuyla ilgili temel bir sorun olarak karşımıza çıkar. R. Harris, bu olguyu *Gilgameş* arketipi üzerinden analiz etmeye çalışır ve onun serüvenlerle dolu ölümsüzlük arayışını, bu dünyadaki yerini kavramakta

¹ Harris 2003:23: “As to you, how long will we have to guide you? Are you still young (sehret*)? Are you not a grown man (etlet)? Is there no beard on your chin? How much longer will you fail to administer then your own house? Do you not see your brother commanding large armies? Administer then your palace and house! [Sana gelince, daha ne kadar sana göz-kulak olmak zorunda kalacağız? Hala genç bir oğlan mısın? Yetişkin bir adam olmadın mı? Çenende sakal bitmedi mi? O zaman, daha ne kadar evini idare etmeyi beceremeyeceksin? Kardeşinin büyük/kalabalık orduları yönettiğini görmüyor musun? O halde, evini ve sarayını idare et.!”]

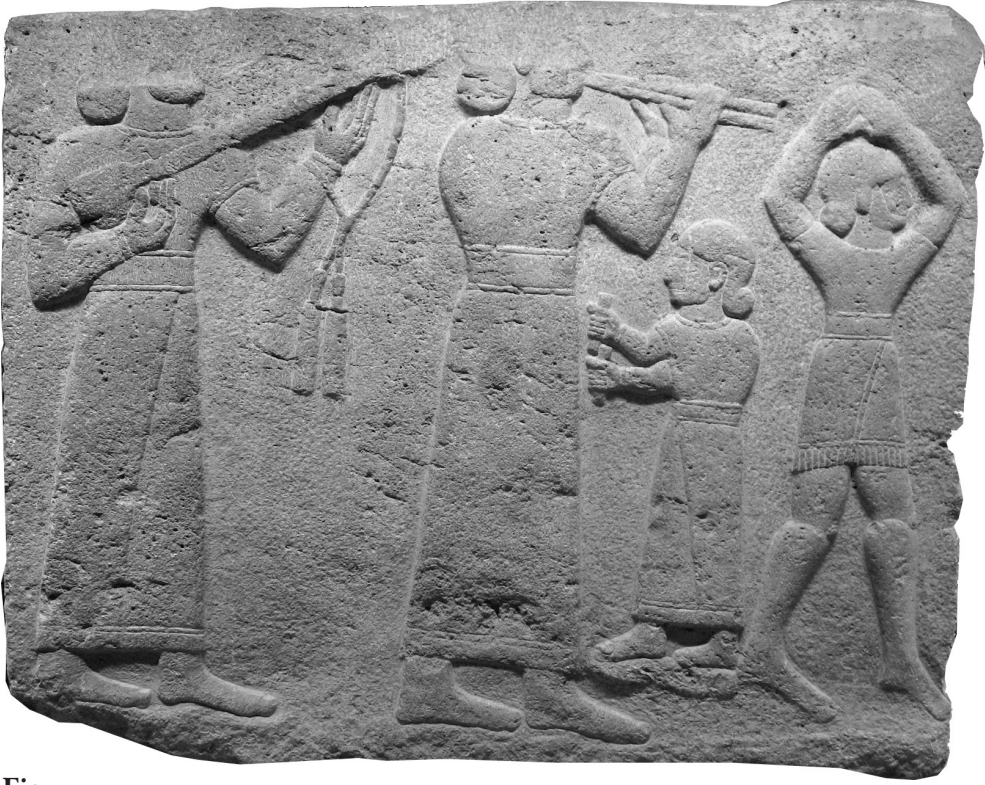

Fig. 13

güçlük çeken bir erkek çocuğun zihin haritasına ait metaforik bir anlatı olarak değerlendirilir. Öyle ki, Harris'e göre, *Utnapistum*'un karşısındaki *Gilgameş* toplumsal olanın kendisine yüklediği yönetme, idare etme, evlenme, çocuk yapma gibi erkeklik normlarını idrak edemeyen bir çocuk gibidir; Uruk'a geri döndüğünde ise artık yetişkin bir erkek olmuştur (Harris 2003: 37-42).

Biyolojik dönüşümler, toplumsal cinsiyet normlarına uyum ve sosyo-kültürel alana katılım süreçlerine ilişkin aktarımlar yazılı kaynaklar aracılığıyla şu ya da bu şekilde temin edilebiliyorsa da ergenlik çağındaki kız ve oğlanların görsel kayıtlarına ulaşabilmek nadiren mümkün olabilmektedir. Canby ve Beaumont'u takip ederek, sahne düzenlemeleri içerisindeki konum, oranlama, erkeklerde sakallı ya da sakalsız temsil tarzı hem kız hem de oğlanlarda taşınan nesnelere ve daha da önemlisi sahne içeriklerine odaklanarak ergenlik çağındaki çocuklara ait temsiller için bazı öneriler geliştirilebilir görülmektedir.

Bu yönüyle, Kargamış G/6 -7(Fig. 1h-j); Zincirli J/2'de yer alan (Fig. 18) kraliyet mensupları bu gruba dâhil edilebilirler. Bu figürler, beden proporsiyonları açısından yetişkinlerle aynı formlara sahiptirler. Kargamış G/6'dadız çökmüş halde olmalarına karşın tasvir kuşağının en büyük temsilleri (Fig. 1h-i); geri kalan örneklerde ise boyut açısından ikincil konumdadırlar (Fig. 1j, 19-21). Enseye dökülen uzun saç, alın üzerine yerleştirilmiş ince bir saç bandı ve sakalsız yüz yaygındır (Fig. 1h-i, 19-20). Buna karşın giysiler ve taşınan nesnelere farklılık gösterir. Kargamış G/7'de kamuya takdim edilen *Kamanis* (Fig. 1j)

Fig. 14

figür elinde kadeh bulunan yetişkin bir kadın tarafından kucaklanmıştır (Fig. 19). Ense üzerine inen uzun saçları, sakalsız yüzü ve daha da önemlisidönemin süvari temsillerine koşut olarak *ata biner* şekilde betimlenmiş olması bu grubun diğer üyeleriyle ortak özellikler sergiler. Bu yönüyle, şayet *Kamanis*'ün talih oyunları ile geleceklerini arayan erkek kardeşleri bir yana bırakılacak olursa; bu oğlanlar *asa*, *kılıç*, *lotus* taşıma ya da *at binme* gibi idari ve/veya askeri nitelikli temsilleriyle yetişkinler dünyasına geçiş süreci içerisinde yer alıyor olmalıdırlar.

Öte yandan, Maraş C/1'de yer alan kız çocuğu (Fig. 20) yetişkin bir kadın tarafından kucaklanıyor oluşu ve sol elde taşınan *iğ/öreke* ile alışıldık bir kompozisyonu tekrar eder. Buna karşın, ileri uzanan sağda yer alan *ayna* yanında bariz kılınmış yetişkin vücut proporsiyonları; dikine pileli içlik, dolama kemer ve çarşaftan oluşan giysi düzenlemesi ile ergenlik dönemindeki bir genç kızı temsil ediyor olabilir. Benzer bir durum, Karatepe A/27'de *tef* çalan kız çocuğunun her iki yanına karşılıklı yerleştirilmiş dairesel formlu bir *çalgi* taşıyan figürler için de geçerli olabilir (Fig. 14, *üst friz*). Zira, bu kızlar belirgin kılınmış göğüsleri ile ortadaki figürden; giysi düzenlemeleri ve boneyi andıran başlıklarıyla da Karatepe A/6'daki yetişkin kadından (Fig. 3) farklı özelliklere sahiptirler.

vücuda püsküllü geniş bir kemerle bağlanmış arkasında dikine pililer bulunan düz bir mintan kuşanmıştır. *Yariris*'den farklı olarak mintanın üzerinde şal bulunmaz. İleri uzanan sağ elinde uzun düz bir *asa* sağ elinde ise kuşanmış bulunduğu *kılıcın* kordonu vardır. Zincirli J/2'de *Kilamuwa*'nın varisi olması gereken (Bonatz 2000:102-103) genç oğlanın şal ve düz mintandan oluşan *Assur* tipi giyitleri, kemerden sarkan dört boğumlu püskül dışında, kral ile aynı özelliklere sahiptir (Fig. 18). Figürün sol elinde metal öykünmesi üstten tutamaçlı bir *kâse* bulunur. Sağda ise, *Kilamuwada* olduğu gibi, *lotus* çiçeği vardır. Yaygın olarak kraliyet, varsıllık ve/veya yaşam sembolü olarak yorumlanan *lotus* (Bleibtreu 1987-1990: 103-106) genç oğlanda taze kralda ise solgun bir dal şeklinde betimlenmiştir. Maraş 11.189 envanter numaralı mezar steli üzerinde izlenen

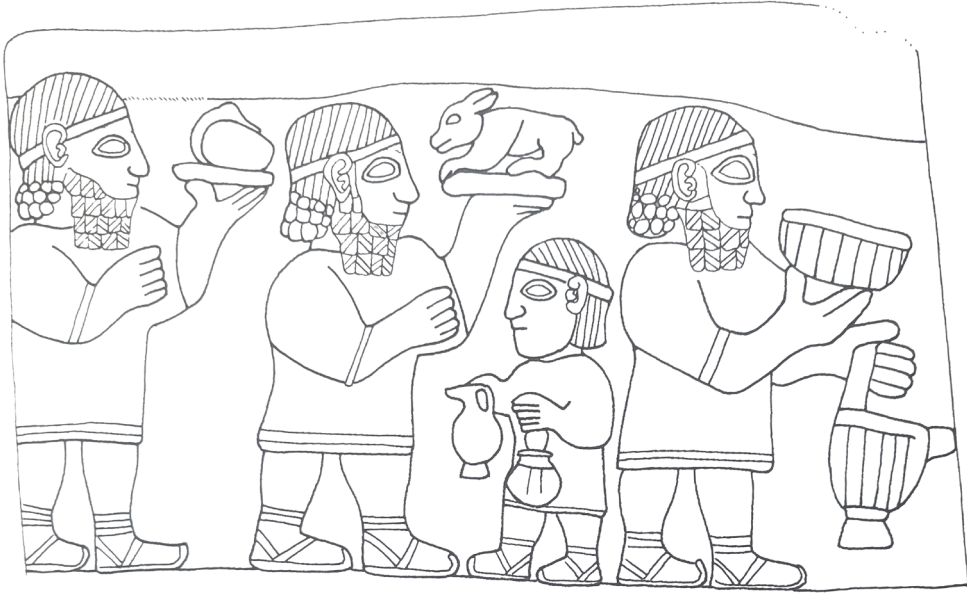

Fig. 15

Tartışma

Eski Doğu Akdeniz Bölgelerinde çocukluk mefhumuna odaklanan çalışmalar yaygın olarak filolojik kayıtlar ekseninde gelişmiştir. Bunun dışında kalan az sayıda sanat tarihsel incelemede çocukların değil fakat kendilerine refakat eden ya da aynı sahneyi paylaşan yetişkinlerin sergilediği tipolojik zenginlik ya da temsil ettikleri kimlikler ilgi odağının merkezini oluşturur. Dolayısıyla, bu çalışmalarda çocuklar aile ya da annelik mefhumunu işaret eden bir belirteç ya da tanrılar dünyasındaki ilişkileri tasdik eden mitolojik aktarımların göstergeleri

Fig. 16

olarak sınanmışlardır. Aşağıdaki incelemede söz konusu tartışmalara değinilmış ancak esas itibarıyla iki temel sorun üzerine yoğunlaşmıştır. Onlardan ilki, başta Kargamış, Karatepe ve Gurgum gibi Luvi merkezleri olmak üzere 1. Binyıl Anadolu'sunda çocukları anıtsal yontuculuk sanatının konusu haline getiren toplumsal ve tarihsel dinamiklerin neler olabileceğidir. Diğeri ise, eldeki tasvir repertuarının yaş, kimlik, cinsiyet rolleri ve topluma katılım süreçleri bağlamında çocukları kuşatan toplumsal kurguların anlaşılmasına olanak sunan katkıların tartışma zeminine çekilmesi olacaktır.

Genel bir değerlendirme için eldeki repertuarın birbirini tekrar eden ikili üçlü veya daha fazla figürden oluşan kompozisyonlara sahip olduğu söylenebilir. Bu şablon içerisinde, kız ve oğlan ayrımı olmaksızın figürlerin tutarlı bir şekilde tasvir kuşağının en küçük boyutlu temsilleri olduğu görülür. Benzer şekilde, onların yetişkin bir kadının kucagında, elinde ya da omuzunda taşınması ya da herhangi bir fiziki temas olmaksızın kendi ayaklarının üzerinde durmaları yinelenen tasvir tarzını oluşturur. Bu şablon genel yapısı itibarıyla, Önasya sanat tarihi araştırmalarında “anne-çocuk ikilisi” (Winter 1983: 385-394.) ya da

Grek terminolojisine atfen “*kourotrophos*” (Hadzisteliou – Price 1978: 1-9; Budin 2011: 29-31.) üst başlıkları altında analiz edilen çocuk taşıma ya da emzirme sahnelerini tekrar ederler. Görsel kültürde tarih öncesi dönemlere değin izlenebilen bu sahneler ve çocukların bu resimlerde küçük, çıplak ve/veya giysili betimlenmeleri gibi temsil özellikleriyle Mısır, Anadolu ve Mezopotamya’daki tasvir geleneğini takip etmektedir. Doğu Akdeniz bölgelerinde zaman ve mekândan bağımsız bir dolaşım yaygınlığına sahip olan “anne-çocuk” gruplarının ölümlü kimse-leri mi yoksa tanrı ailelerini mi temsil ettikleri ise araştırmaya konu olan eserleri de içerisine alan geniş bir tartışma alanına sahiptir.

Bu yönüyle, Gurgum, Kargamış ve Zincirli örneklerinde yer alan hem çocuk hem de yetişkinlerin ölümlü kim-seler oldukları konusunda şüphe yoktur. İçlerinde sadece Kargamış G/7’de (Fig. 1a) *Tuwarsais*’i kucaklayan bakıcının cinsiyetine dair kuşkular bulunur. İ. Özgen giysi düzenlemesini dikkate alarak bakıcının erkek olması gerektiğini ileri sürmüştü de (Özgen 1989) giysi ile cinsiyet arasındaki ilişkilerin gevşekliğini ortaya koyan güncel araştırmalar (Draycott 2008: 16) bu türden bir değerlendirmeyi açıkta bırakır ve Darga’nın da altını çizdiği gibi onun “yaşını almış” bir kadın-bakıcıolarak tarifini yeniden gündeme taşır (Darga 1992: 275).

Öte yandan, Karatepe (Fig. 2) ve Antalya C’de (Fig. 6a) çocuklara eşlik eden yetişkin kadınların – dolayısıyla çocukların- kimlikleri sorunludur. Onlardan Karatepe’de, hurma ağacının altında yer alan ikilinin dini ya da dünyevi kimliklerine atıfta bulunan farklı değerlendirmeler vardır. Tasvir

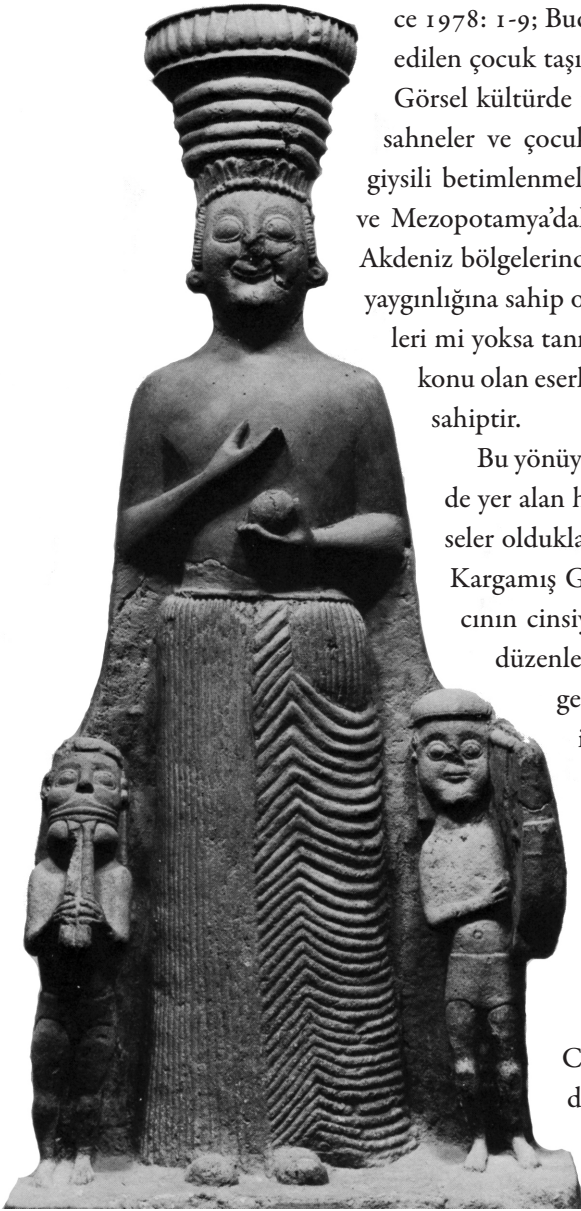

Fig. 17

şablonu, mitolojik arka-plan ve bölgenin din tarihini esas alan bu değerlendirmelerde ikilinin Mısır ve Suriye/Fenike sanat çevrelerine olan yakınlığı nedeniyle İsis ile *Horus*; Grek mitolojisine atfen *Leto* ile *Apollon* ve Hitit geleneği çerçevesinde *Hepat* ve *Sarruma* olarak ele alındığı görülür (Çambel–Özyar 2003: 61-63). Buna karşın, Karatepe kent kapısı yazıtlarında söz konusu koruyuculara dair herhangi bir atıf bulunmayışı vefigürlerin koruyucu olduklarını ima eden ikonografik ayrıntıların eksikliği nedeniyle oğulun kraliyet mensubu, kadının ise kraliçe ya da süt-annesi olarak değerlendirilmesi de aynı şekilde makul görünür (Ackerman 2003: 153; Aro 2003:317; Darga 2011: 233; Garroway 2018: 96).

Milyas'daki Bayındır D Tümülüsü'nde ele geçen Antalya C için de benzer bir sorun söz konusudur (Fig. 6a/c). Eseri arkeoloji literatürüne tanıtan F. Işık, Likya ve Milyas Bölgelerinin din tarihini referans alarak, çocukları Apollon ve Artemis; üçlüyü ise Leto-idler olarak değerlendirmiştir (Işık 2000). Işık'a göre, *yak.* MÖ 600 dolaylarından olması gereken eser (Işık 2000: 78, krş. s.35), omuz üzerinde ata biner gibi oturan oğlun çıplak betimleniyor oluşu nedeniyle Yakındoğu tasvir anlayışının dışında; fakat İyon sanat geleneğinin sınırları içerisinde kalmaktadır (Işık 2000: 74, krş. S. 13)². Ne var ki, bu türden bir genelleme Doğu Akdeniz bölgelerine ait görsel kayıtlarla uyumuyor olması nedeniyle kuşku uyandırır. Öyle ki, salt MÖ 3.-2. Bin yıla ait Mısır (Harrington 2018: 539-552), Akkad-Babil (Asher – Sweeney 2006: 139) ve Hitit (Canby 1986; 1989) sanat çevrelerinde değilaraştırmaya konu olan Kargamış (Fig. 1a-b) ve Karatepe (Fig. 2) gibi 1.Binyıl Luvi sanat merkezleri (Darga 2011: 233) ile çağdaşı Yeni Assur örneklerinde de bebeklik çağındaki oğlan çocuklarının çıplak betimlenmesi tekrar eden karakteristik bir temsil tarzını oluşturur (Schwyn 2000; Schwyn 2006). Şayet bu birikim içerisinde Senaherib (*yak.* 704-681) ve Aşurbanipal (*yak.* 668-627) Dönemi Ninive Kuzeybatı Saray Kabartmaları'nda kendilerine yer bulan *omuzda çıplak çocuk taşıyan kadınlara* odaklanılacak olunursa Antalya C'de karşılaşılan kompozisyonun Yeni Assur sarayına hizmet veren yontu sanatçıları tarafından tekrar tekrar çalışılmış şablonlar arasında yer aldığı görülecektir (Barnett 1976: Pls. XVII, XIX, XXIX; Albenda 1983: 86; Barnett – Bleibtreu – Geoffery 1998: Pls. XI-XII; Schwyn 2000). Öte yandan, çocukların Apollon ve Artemis yetişkin kadının ise Leto olarak açığa çıkarılan kimlikleri de barındırdıkları mitolojik, ikonografik ve kronolojik sorunlar nedeniyle tartışmaya açıktır. Zira, Leto'nun ikizlerini Likya'da doğurduğuna ilişkin mitolojik aktarımlar nispeten geç dönemlere aittir ve Grek sanatında MÖ 5. Yüzyıldan önce ve Likya'da ise Roma Çağı'na değin onlara ait temsiller eksiktir (Bryce 1983; Megrelis 2013: 143; Tiryaki 2018:141 *krş.* Işık 2000; Borchhardt – Bleibtreu 2013: 278-279). Başka bir deyişle, Antalya C ile tanrısal üçlü ve her ikisiyle Likya arasında kurulan bağda açık bir gerilim vardır. Netice itibarıyla, Antalya C ne oğlanın çıplak verilışı

² s. 13: “Und schließlich wissen wir, daß –soweit es mir bekant ist- in der neuhethitischen Kunst und dieser folgend in der phrygischen Kinder wenigstens eine Hose und Haarkape tragen, also nicht ganz nackt dargestellt sind. “krş. s. 74: “Ne Yenihitit sanatı ne de Frig'de olmayan ise çocuğun çıplak betimlenmesidir; bu İyonya'da vardır”.

ve/veya omuz üzerinde oturuyor oluşu ne de ikonografik özellikleri nedeniyle Yakınoğu sanat çevrelerinin sınırları dışında düşünülebilir (Akurgal 1992; Börker – Klähn 2003: 90-92); bilakis bu birikiminin nitelikli bir ürün olarak eldeki repertuarın bir parçasını teşkil ediyor olmalıdır.

Araştırmaya konu olan yirmi iki tasvir taşıyıcı ve temsil değeri kazanan otuz iki kız ve oğlan çocuğu sanatsever banilerin istekleri, yontu sanatçılarının sıra-dışı yetenekleri ya da dönemin moda eğilimlerinden daha fazlasını vaat ederler. Başka bir deyişle, bu resimler Demirçağ Anadolu'sunun salt estetik ya da sanatsal duyularının değil aynı zamanda 1. Binyıla ait tarihsel dinamiklerinin de görsel yerleşkesi durumundadırlar. Bu türden bir bakış açısı, başta Luvi kültür sanat çevreleri olmak üzere 1.Bin yıl Anadolu'sunda çocukları

anıtsal nitelikli yontuculuk eserlerine taşıyan nedenleri

tartışma zeminine çeker. Tarihsel arka planı tarif

etmeyi amaçlayan bu eğilim, hiç kuşkusuz,

yazılı kaynakların eksikliği nedeniyle

toplumsal alana dair kapsayıcı bir sonuç

sunmayacaktır. Ancak yine de,

tasvir taşıyıcıların yapılış amacı ve

kullanımı şekli ile temsil değeri ka-

zanan figürlerin statülerine odaklanı-

labilirse; bu durumda tarihsel alana

dair belli önerilerin geliştirilmesi

mümkün olabilir görünmektedir.

Bu yönüyle, eldeki repertuar

içerisinde en yoğun buluntu grubunun

varsıl ailelere ait mezar-taş-

larından oluşuyor olması dikkate

çekicidir. İkişi ergenlik geri kalanı

ergenlik öncesi yaşlardaki on çocuk

ile onlara eşlik eden yetişkin

kadınlardan oluşan bu koleksiyon

doğrudan ya da dolaylı olarak kadın

ve çocuk ölümlerine ilişkin bir

gösterge olabilir. Bu kanıtı destekle-

yecek paleo-demografik kanıtlardan

yoksun olunmasına karşın, Milyas/

Bayındır D Tümülüsü'nün yerel hane-

danlık mensubu olması gereken 20'li

yaşlardaki sahibesi (Dörtlük 1995:

99) ve onun mezar odasına taşıdığı An-

talya C ve D (Fig. 6-7) benzer bir bağlam

Fig. 18

sunabilir. Aynı şekilde, Gordion'daki ünlü P Tümülüsü'ne gömülen beş yaşlarındaki "Frig Prensi" (Liebhert – Stephens 2016: 29-40) bu olguyu tekrar eder ve 1. Binyıl Anadolu'sunda kadın ve çocuk ölümlerinin neden olduğu demografik baskıların kent elitleri yanında saray merkezlerine değin uzanmış olabileceğini ima eder. Şayet bu türden bir bakış açısı takip edilecek olursa, Astiruvus'un bereketli soyunu Kraliyet Burcu'nda görünür kılan Yariris, bu sıra-dışı çabasıyla hanedanlığın geleceğine ilişkin olası tereddüt ve/veya kaygıları güvence altına almaya çalışmış olabilir. Bu bağlamda, Zincirli'de Kilmuwa ve veliahdını kamuya takdim eden dikme-taş ve Karatepe'de olasılıkla kraliyet ailesine gönderme yapan anne-çocuk ikilisinin de bu türden bir dolayımın parçası olması olasılık dışı görünmez.

Öte yandan, şölen ve kült sahnelerinde karşılaşılan kız ve oğlanlar da burada konuya eklenilebilir. Bu çocuklar, çevrelerini kuşatan koruyucu (aile, anne, bakıcı vb) ağve gelişim/yetiştirilme süreçlerini ima eden belirteçlerden yoksundurlar. Buna karşın dansçı, şarkıcı, çalgıcı ve sâki gibi hizmetliler ile bir arada, onlarla aynı işi görür şekilde temsil edilirler. Başka bir deyişle, onları görünür kılan tasvir taşıyıcıların türü, dâhil oldukları kompozisyonların içeriği ve temsil tarzları kraliyet ya da varsıl aile üyesi olan çocuklardan farklılık göstermektedir. Yontu sanatçıları tarafından belirgin kılınan bu farklılık, aynı zamanda onların kimlik ve statülerine dönük belirtileri de beraberinde taşıyor olabilir. Bu yönüyle, saray ya da tapınak hizmetinde iş görmek/işçilik etmek suretiyle toplumsal yaşama aktif olarak katılan bu kız ve oğlanların tutsak düşmüş, aileleri tarafından terk edilmiş ya da borç karşılığı satın alınmış çocukları temsil edip etmedikleri tartışma zeminine çekilebilir. Demirçağ Anadolu'suna ait yazılı malzeme bu türden bir tartışmayı mümkün kılacak içerikten yoksunsa da çağdaşı Mezopotamya kayıtlarında savaş, göç ve fakirlik nedeniyle çocuklarını satmak zorunda kalan aileleri konu edinen aktarımlar eksik değildir (Oppenheim 1955: 69-89; Harris 2003: 21). Resmi kayıtlar bir yana, Eski Yakındoğu'da toplumsal alanın yerleşik kanaatlerini yansıtan "*The strongman lives off what is paid for his strength* (Lit. Arm), *and the weak man off what is paid for his children* [Güçlü adam gücü karşılığında (Ed. Kol), *güçsüz adam çocukları karşılığında kendisine ödenenle geçimini sağlar*]" deyişi/atasözü bu bağlamda dikkate değerdir (Lambert 1996: 248).

Eski Doğu Akdeniz bölgelerinde gerçekleşen paleo-demografik çalışmalar bu kuşku- ların yersiz olmadığını ortaya koyan nispeten geniş bir veri bütününe sahiptirler. Araştırmalar, kabaca MÖ 12. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan doğa ve insan kaynaklı kriz ortamının neden olduğu savaş, kıtlık, kitlesel göç hareketleri ve sağlıksız sosyo-ekonomik koşullarının (Kuhrt 2007: 3-4; Liverani 2014: 379-400) ilerleyen birkaç yüzyıl içerisinde % 40'a yakın bir nüfus kaybını beraberinde taşıdığını not etmektedirler (Angel 1972: 23). Aynı verilere göre, salgın hastalık ve yetersiz beslenme gibi etkenler kadın ve çocuk ölüm oranlarının MÖ 1150-650 yılları arasında tarihin en üst seviyesine ulaştığını göstermiştir (Meyers 1988: 112-113). Ürdün'deki *Qal'ach* kazılarında anlaşıldığı kadarıyla, doğum yaparken ölen kadınların yaş ortalaması 17-25 arasında değişirken; hayatta kalanların yaşam uzunluğu beklentisi 30 yılı aşmamaktaydı (Saul 1986: 305-314). *Jericho*, *Lachish* ve *Meiron* nekropolislerinden elde edilen verilere göre doğum sürecini geride bırakan

çocukların % 35'i henüz yaşamının ilk beş yılı içerisinde ölmekteydiler (Meyers 1988: 112). Yakın geçmişte, *Megiddo* nekropollerine üzerine gerçekleştirilen analizler bu verileri tasdik etmektedir. Burada, İlk Tunç-Son Tunç dönemine ait 33 bireyin onu 15, on beşi ise 15-30 yaş arasında defnedilmiştir. Demir-çağ tabakları söz konusu olduğundaysa 19 definden on üçü 15 yaş ve altı geri kalan altısının ise 20 ile 40 yaşları arasında olduğunu ortaya koymuştur (Knight 2014: 140). Nitekim bu istatistikler, Harris'in Hellas ve Eski Mezopotamya'da doğumu takip eden ilk yıl içerisindeki çocuk ölümlerinin yüzde 25-35 arasında olduğunu bildiren aktarımları ve M. Liverani'nin yaşam seyri beklentisinin 25-30 yılı aşmadığına ilişkin notları ile uyumludur (Harris 2003: 8; Liverani 2014: 24).

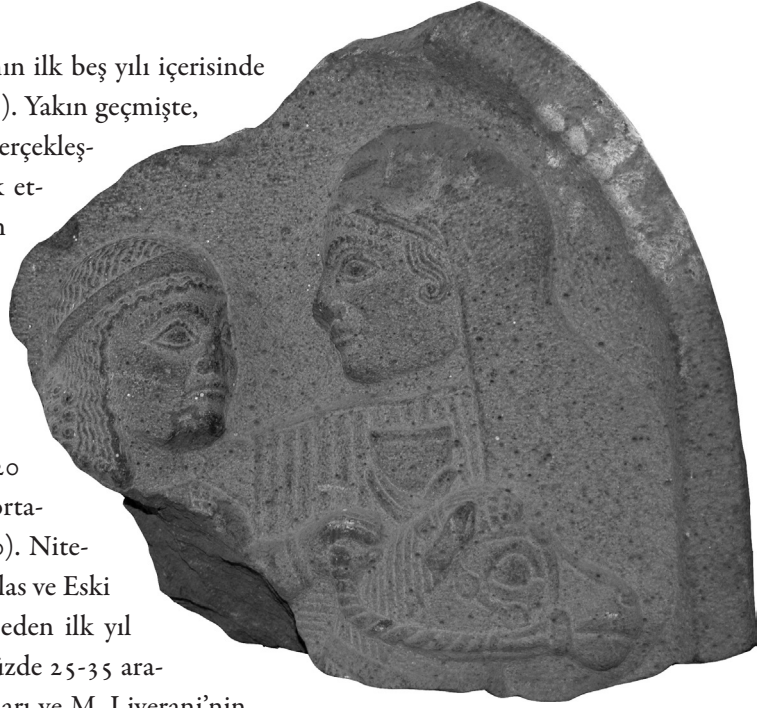

Fig. 19

Hitit sonrası Anadolu'sundan temin edilen veriler bu genel çerçeveye ile tezat oluşturacak bir manzara sunmaz. Arkeolojik ve tarihsel kayıtlara atıfta bulunarak kabaca MÖ 1180-850 yılları arasındaki süreç içerisinde yerleşim sistemlerinden yönetim organizasyonu ve demografiye; tarımsal stratejilerden, ticaret ağları ve yazı sistemlerine değin toplumsal yaşam üzerinde olumlu/olumsuz sonuçları beraberinde taşıyan köklü dönüşümlerin söz konusu olduğu söylenebilmektedir (Liverani 2014: 381-400, 434-457; Harmanşah 2013: 59-60). Nitekim bunlara, MÖ 9.-8. yüzyıllar arasında giderek artan Yeni Assur tehdidi ve uygulanan tehcir politikalarının neden olduğu siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik baskılarda eklenmelidir. Kuşkusuz, kız ve oğlanların MÖ 9. yüzyıl ile birlikte tasvir sanatlarının konuları arasında kendilerine bu denli yoğun yer buluyor olmalarını salt bu gerekçelerle açıklamak mümkün görünmez. Ancak, özeldede mezar-taşları ile krali anıtlar genelde ise tapınak ve/veya saraylara hizmet veren kimseler arasında kendilerine yer buluyor olmalarına özel bir anlam yüklenebilir ve bu temsillerde Yakındoğu'yu etkisi altına alan sosyal kriz ortamı ve/veya demografik yapıdaki istikrarsızlıkların payı olabileceği ileri sürülebilir.

Burada son olarak, elimizdeki repertuarda kendisine yer bulan otuz iki çocuğun, esas itibarıyla, yetişkinlerin çocukluğa dair algı ve deneyimlerini yansıttıklarının altı çizilmelidir. Çağdaş sanat tarihsel yaklaşımla söylenecek olursa, bu çocuklar Demir-çağ Anadolu'sunda yaşayan herhangi bir çocuğun ya da çocukların nasıl olduklarını yansıtan bir ayna işlevi görmezler fakat hâkim söylemin toplumsal alan aracılığıyla inşa ettiği çocukluk mefhumuna dair bir temsil sunarlar (Bahrani 2018: 68-72). Bu nedenle onlar aynı zamanda, Demir-çağ Anadolu'sunda kız ve oğlanları kuşatan yaş, kimlik, cinsiyet ve toplumsal

cinsiyet normlarına ilişkin eşsiz bir veri kaynağı olma vasfına sahiptirler.

Özellikle Luvi kültür çevrelerinde bu olgu hayli keskin bir şekilde kendisini dışa vurur. Kız ve oğlanların biyolojik cinsiyetleri ilk çocukluk çağından itibaren toplumsal normların inşa alanına dönüşmüştür. Bu yönüyle, giysi düzenlemeleri, saç stilleri ve taşınan belirteçler aracılığıyla cinsiyet farklılıkları gelişim süreçleri boyunca figürlerin bedenlerine işlenmiştir. Zihinsel altlığı ünlü *Paskuwattiritüeline* değin izlenebilen bu tutum (Bachvarova 2016: 98) hiç kuşkusuz, kimlik ve cinsiyet rollerinin birbirleriyle karışmasına ilişkin tereddütleri ortaya koyar ve böylece toplumsal kurgular ve/veya hâkim söylemlerin güvence altına alınmasına iştirak ederler.

Bu yönüyle, ilk çocukluk çağından ergenliğe değin hem giysi düzenlemesi hem de iş, öreke, ayna ve vurmali çalgılarla kendini tekrar eden sembolik değerler kız çocuklarını kuşatan toplumsal normları aşikâr kılar ve onların kadınlık mefhumuna doğru evirilen cinsiyet rollerinin inşa süreçlerine dair kanıtlar sunar. Buna karşın, elimizdeki görsel kayıtlar oğlanların kimlik ve cinsiyet rollerine adaptasyon serüvenlerini (Zsolnay 2016: 1-4) bir hayli ilginç kılar ve spesifik bir araştırma konusu olarak önümüze koyar. Zira, kız çocuklarından farklı olarak, oğlanların kimlik ve cinsiyet rolleri farklı gelişim evrelerinde farklı belirteçler aracılığıyla yeniden ve yeniden üretilmiştir. Bu yönüyle, kraliyet ve varlıklı aile mensuplarının iyi beslenmiş gürbüz oğlanlarının erkeklikleri çeşitli oyun araç gereçleri; eğitim donanımları, av ve/veya askercilik talimleriyle garanti altına alınmış görünür.

Değerlendirme

Sunulan çalışma kapsamında incelenen farklı türdeki yirmi iki tasvir taşıyıcı ve temsil değeri kazanan otuz-iki çocuk özelde Anadolu ve genelde ise çağdaşı 1.Binyıl Yakındoğu ve Akdeniz Bölgelerindeki çocukluk tarihi araştırmaları için önemli bir potansiyele sahiptir. Bu önem, eldeki temsili repertuarın yedisi ilk çocukluk; on dokuzu ergenlik öncesi ve altısı ergenlik döneminde olması gereken dokuz kız ve yirmi üç oğlanı belgeleme ve onların kraliyet mensubu, varıl aile üyesi ya da tapınak ve/veya saray hizmetlisi olarak toplumsal yaşama katılım süreçlerini tanıma fırsatı sunuyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu fırsat, sanat, çocukluk

Fig. 20

ve eğitim gibi yaygın olarak Yunan ve Roma antikitesiyle bütünleşen kurumsal ve kavramsal geçmişe bir antitez sunmaz; ancak, çocukluk tarihine dönük bütüncül yaklaşımlara duyulan ihtiyacı ortaya koyar. Zira, sadece sanat tarihsel referanslarla bakılacak olsa dahi burada incelenen eserler Aries'in ileri sürdüğünün aksine Demirçığ Anadolu'sunda hizmet veren yontu sanatçıların çocuk morfolojisini tanıma, gelişim evrelerini gözleme ve oyun, eğitim, aile içi ilişkiler ve çalışma hayatına katılım gibi çocukluğa dair toplumsal olguları görsel kültüre taşıma konusunda seleflerinden (Yunan) daha az başarılı olmadıklarını ortaya koyabilmektedir. Nitekim bu unsurlar, özelde Eski Anadolu genelinde ise Yakınoğu antikitesinde çocuk ve/veya çocukluk mefhumu üzerine yapılacak arkeolojik, sanat tarihsel ve dilbilimsel çalışmalara ve araştırma sonuçlarını içeren monografik yayınlara duyulan ihtiyacı ortaya koymak için yeterlidir.

Kaynakça

- Ackerman, S. 2003** S. "Women in Ancient Near East", S. Richard (ed.), *Near Eastern. A Reader*, Eisenbraun: 150-156.
- Akurgal, E. 1992** "Zur Entstehung der ostgriechischen Klein- und Großplastik", *Istanbullaer Mitteilungen*42: 67-81.
- Albenda, P. 1983** "Western Asiatic Women in the Iron Age: Their Image Revealed", *The Biblical Archaeologist* 46/2: 82-88.
- Angel, J. L. 1972** "Ecology and Population in the East Mediterranean", *World Archaeology* 4/1: 88-105.
- Ariès, P. 1962** *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life* (Translated from French by R. Baldick), New York.
- Aro, S. 2003** "Art and Architecture", H.C. Melchert (ed.), *The Luwians*, Leiden-Boston: 281-337.
- Asher, J.M – D. Sweeny** "On Nakedness, Nudity and Gender in Egyptian and Mesopotamian Art", S. Schroer (ed.), *Images and Gender. Contribution to the Hermeneutics of Reading Ancient Art* (Orbis Biblicus et Orientalis 220), Fribourg/Göttingen: 125-176.
- Bachvarova, M.R. 2016** "Wisdom of Former Days: The Manly Hittite King and Foolish Kumarbi, Father of the Gods", I. Zsolnay (ed.), *Being a Man: Negotiating Ancient Constructs of Masculinity*, London: 83-111.
- Bahrani, Z. 2018** *Babil'in Kadınları. Mezopotamya'da Toplumsal Cinsiyet ve Temsil*(Çev. S. Çalıcı), İstanbul.
- Barnett, R.D. 1976** *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal (668-327 B.C.)*, London.
- Barnett, R.D. – E. Bleibtreu – T. Geoffrey 1998** *Sculptures from the Southwest Palace of Sennacherib at Niniveh*, London: Bristish Museum Press
- Baxter, J. E. 2008** "The Archaeology of Childhood", *Annual Review of Anthropology* 37: 159-175.

- 2015 “The Devil’s Advocate or Our Worst Case Scenario: The Archaeology of Childhood Without any Children”, G. Coşkunsu (ed.), *The Archaeology of Childhood. Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, SUNY Series, The Institute for European and Mediterranean Archaeology Distinguished Monograph Series, Albany: 19-35.
- Beaumont, L. 1994** “Constructing a Methodology for the Interpretation of Childhood Age in Classical Athenaeian Iconography”, *Archaeological Review from Cambridge* (Perspectives on Children and Childhood) 13/2: 81-96.
- Beckman, G. 2016** “Birth and Motherhood among the Hittites”, S.L. Budin – J.M. Turfa (eds.), *Women in Antiquity. Real Women Across the World*, New York: 319-328.
- Bleibtreu, E. 1987-1990** s.v. “Lotos”, *Reallexicon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Band 6: 103-106.
- Bonatz, D. 2000** *Das syro-bethitische Grabdenkmal. Untersuchungen zur Entstehung einer neuen Bildgattung im nordsyrisch-südostanatolischen Raum in der Eisenzeit*, Mainz.
- Borchhardt, J. – E. Bleibtreu 2013 *Strukturen lykischer Residenzstädte im Vergleich zu älteren Städten des Vorderen Orients*, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü/Suna-Inan Kırac Research Institute on Mediterranean Civilizations, Adalya, Ekyayın Dizisi/Supplementary Series 12.
- Börker-Klähn, J. 2003 “Tumulus D von Bayındır bei Elmalı als historischer Spiegel”, M. Giorgieri – M. Salvini – M.-C. Trémouille – P. Vannicelli (eds.), *Licia e Lidia prima dell’ellenizzazione. Atti del convegno internazionale, Roma, 11-12 ottobre 1999*, Rome: 69-105.
- Brinkman, A. 1982 “Sex, Age and Physical Condition Designations for Servile Laborers in the Middle Babylonian Period. A Preliminary Survey”, G. Van Driel – Th. J.H. Krispun – M. Stol – K.R. Veenhof (eds.), *Zikir Şumim*. Assyriological Studies Presented to F.R. Kraus on the Occasion of his Seventieth Birthday, SFSMD, Vol. 5, Leiden: 1-8.
- Bryce, T.R. 1983 “The Arrival of the Goddess Leto in Lycia”, *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 32/1: 1-13.
- Budin, L.S. 2011 *Images of Woman and Child from the Bronze Age: Reconsidering Fertility, Maternity, and Gender in the Ancient World*, Cambridge.
- Canby, J.V. 1986** “The Child in Hittite Iconography”, J. V. Canby – E. Porada – B. S. Ridgway – T. Stech (eds.), *Ancient Anatolia: Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of Machteld J. Mellink*, Wisconsin: 54-69.
- 1989 “A New Hittite Child”, B. Hrouda – E. Kutlu – M.J. Mellink – N. Özgüç (eds.), *Anatolia and the Ancient Near East. Tahsin Özgüç’e Armağan / Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara: 53-57.
- Cohen, A. 2007 “Introduction: Childhood between Past and Present”, A. Cohen – J.R. Rutter (eds.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*, American School of Classical Studies at Athens (Hesperia Supplement 41): 1-24.
- Coşkunsu, G. 2015** “Introduction: Children as Archaeological Enigma”, G. Coşkunsu (ed.), *The Archaeology of Childhood. Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, SUNY Series, The Institute for European and Mediterranean Archaeology Distinguished Monograph Series, Albany: 1-16.
- Crawford, S. –D. M. Hadley – G. Shepherd, G. “The Archaeology of Childhood: The Birth and Development of a Discipline”, Crawford, S.-Hadley, D.M.- Shepherd, G. (Eds), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford: 3-37.
- Çambel, H. – A. Özyar 2003** *Karatepe-Aslantaş. Azatiwataya: Die Bildwerke*, Mainz am Rhein.

- Darga, M.** 1992
-2011 *Hitit Sanatı*, İstanbul.
“Geç Hitit Çağı’nda Kadın (MÖ 1190-620/300)”, E. Çaykara (ed.) *Anadolu’da Kadın. On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, İstanbul.
- Deverenski, S. J.** 1994
Dörtlük, K. 1995 “Where are the Children? Accessing Children in The Past”, *The Archaeological Review from Cambridge* 13/2: 7-20.
“Antalya Müzesi Kazı ve Alan Düzenleme Çalışmalarına Kısaca Topluca Bir Bakış”, S. Mutlu – T. Albostanoğlu – K. Ateş (eds.), *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara: 97-109.
- Gilchrist, R.** 2006 *Gender and Archaeology. Contesting the Past*, London.
Gilibert, A. 2011 *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance. The Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE*. TOPOI Berlin Studies of the Ancient World, Vol. 2, Berlin.
- Gorraway, K. S. H.** 2018 *Growing Up in Ancient Israel: Children in Material Culture and Biblical Texts*, Atlanta.
Grubbs, J. E. –T. Parkin 2013 “Introduction”, J.E.Grubbs – T. Parkin (eds.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford:1-16.
- Hadzisteliou-Price, T.** 1978 *Kourotrophos. Cult and Representations of the Greek Nursing Deities*, Leiden.
- Harmanşah, Ö.** 2013 *Eski Yakındoğuda Kent, Bellek, Anıt*, Çev. Yavuz F., İstanbul.
Harrington, N. 2018 “A World Without Play?: Children in Ancient Egyptian Art and Iconography”, S. Crawford – D.M. Headley – G. Shepherd (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford: 539-554.
- Harris, R. 2003 *Gender and Aging in Mesopotamia: The Gilgamesh Epic and Other Ancient Literature*, University of Oklahoma Press.
- Hawkins, J. D. 2000 *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol. 1, Inscriptions Of Iron Age*, Berlin – New York.
- Hutson, S.** 2015 “Method and Theory for Archaeology of Age”, G. Coşkunsu (ed.), *The Archaeology of Childhood. Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, SUNY Series, The Institute for European and Mediterranean Archaeology Distinguished Monograph Series, Albany: 53-72.
- Hübner, U.** 1992 *Spiele und Spielzeug im antiken Palästina*, (Orbis Biblicus et Orientalis 121), Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- Işık, F.** 2000 *Die Statuetten vom Tumulus D Bei Elmalı* (Lykia V), Antalya.
- Kamp, K. A.** 2001 “Where Have All the Children Gone?: The Archaeology of Childhood”, *Journal of Archaeological Method and Theory* 8/1: 1-34.
-2015 “Making Children Legitimate: The Archaeology of Childhood Without Any Children”, G. Coşkunsu (ed.), *The Archaeology of Childhood. Interdisciplinary Perspectives on an Archaeological Enigma*, SUNY Series, The Institute for European and Mediterranean Archaeology Distinguished Monograph Series, Albany: 37-52.
- Knight, D. A.** 2014 “Perspectives on Aging and the Elderly in the Hebrew Bible”, *Journal of Bible and Theology* 68/2: 136-149.
- Kuhrt, A.** 2007 *Eski Çağda Yakındoğu, Cilt II (yaklaşık MÖ 3000-330)*, (çev. D. Şendil), İstanbul.
- Lambert, W.G.** 1996 *Babylonian Wisdom Litterature*, Eisenbrauns: Indiana.
- Liebhert, R. –L. Stephens 2016 “Tumulus MM: Fit for a King/Tümülüs MM: Krallara Layık”, B. Rose – G. Dorbishire (eds.), *The Golden Age of Midas. Exhibition Catalogue/Kral Midas’ın Altın Çağı*, Philadelphia: 29-40.

- Lillehammer, G. 1989
-2018
“A Child is Born. The Child's World in an Archaeological Perspective”, *Norwegian Archaeological Review*22/2: 89-105.
“History of the Archaeology of Childhood”, S. Crawford – D.M. Headley – G. Shepherd (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford: 39-55.
The Ancient Near East: History, Society and Economy, London.
- Liverani, M. 2014
Loven, L. L. 2013
“Children and Childhood in Roman Commemorative Art”, J.E. Grubbs – T. Parkin (eds.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford University Press: 302-321.
Religion and Cultural Conservatism in Lycia: Xanthos and Lycia (University of Edinburgh Unpublished PhD Dissertation).
- Megrelis, M. 2013
Meyers, C. L. 1988
Neumann, F. 1983
Nadali, D. 2014
Oakley, J. H. 2013
Oppenheim, A.L. 1955
Özgen, İ. 1989
Roller, L.E. 1999
Roth, M.T. 1987
Saul, M.B. 1986
Schwyn, I. 2000
-2006
Seidl, U. 2009
Stol, M. 2016
Tiryaki; S. G. 2018
Vieyra, M. 1955
Discovering Eve. Ancient Israilite Women in Context, Oxford University Press.
Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst, Tübingen.
“The Impact of War on Civilians in the Neo-Assyrian Period”, D. Nadali – J. Vidal (eds.), *The Other Face of the Battle The Impact of War on Civilians in the Ancient Near East*, Ugarit-Verlag, Münster: 101-112.
“Children in Archaic and Classical Greek Art: A Survey”, J.E. Grubbs – T. Parkin (eds.), *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford University Press, Oxford: 147-171.
“‘Siege-Documents’ from Nippur”, *Iraq* 17/1: 69-89.
“Some Remarks on a Figure from the ‘Royal Buttress’ at Kargamiş”, B. Hrouda – K. Emre – M. J. Mellink – N. Özgüç (eds.), *Tahsin Özgüç'e Armağan/ Studies in Honor of Tahsin Özgüç. Anatolia and the Ancient Near East*, Ankara: 373-375.
In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele, California.
“Age at Marriage and the Household: A Study of Neo-Babylonian and Neo-Assyrian Forms”, *Comparative Studies in Society and History* 29/4: 715-747.
“The Human Sceletal Remains ‘Cave A4’”, P. Mc. Govern (ed.), *The Late Bronze and Early Iron Ages of Central Transjordan: The Baq'ah Valley Project, 1977-1981*, Philadelphia: 305-314.
“Kinderbetreuung im 9.-7. Jahrhundert. Eine Untersuchung anhand der Darstellungen auf neuassyrischen Reliefs”, *Lectio Difficilior* 1 (<http://www.lectio.unibe.ch>) [Son Erişim Tarihi: 11.01.2019]
“Kinder und ihre Betreuungspersonen auf den neuassyrischen Palast-reliefs”, S. Schroer (ed.), *Images and Gender. Contributions to the Hermeneutics of Reading Ancient Art* (Orbis Biblicus et Orientalis 220), Fribourg/Göttingen: 323-330.
“Musik und Tanz in Urartu”, H. Sağlamtimur (ed.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Deniz'in Kıyısına Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu a Life Dedicated to Urartu on the shores of The Upper Sea*, İstanbul: 607-617.
Women in the Ancient Near East, Boston/Berlin.
“The Sanctuary with the Relief of the ‘Twelve Gods’ in the Elmalı Highlands: On the Iconography of ‘Leto, her children, and the Nymphs’ in Ancient Southwest Anatolia”, *Adalya* 19: 135-150.
Hittite Art (2300-750 BC), London.

S. Gökhan Tiryaki

Winter, U. 1983

Frau und Göttin: Exegetische und ikonographische Studien zum weiblichen Gottesbild im Alten Israel und in dessen Umwelt (Orbis Biblicus Et Orientalis 53) Freiburg.

Zsolnay, I. 2016

“Introduction”, I. Zsolnay (ed.), *Being a Man: Negotiating Ancient Constructs of Masculinity*, London: 1-4.